

Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának története (1802–1946)

PATAY PÁL NÉ

Állománytörténet

Noha a Térképtár egyike az OSZK későn – csak 1939-ben – önállósult külön-gyűjteményeinek, magja már kezdettől fogva a Könyvtár állagának részét képezte. Széchényi Ferenc ugyanis az adományozó nyilatkozatában a könyvek stb. mellett külön is megemlékezett a "földrajzi mappák"-ról (Mappae geographicae), mint amiket a hazájának ajándékozni óhajtott. Így tehát a Tár állományának igazi története alapjában véve nem 1939-cel, hanem már magával a Könyvtár alapításával kezdődik. Ahhoz tehát, hogy a Tár létesítésének tényét, működését kiértékelhessük, gyűjteményének kialakulását és sorsát felvázolhassuk, ismertetésünket a térkép-állomány fejlődésének bemutatásával kell kezdenünk.

Széchényi Ferenc térképgyűjteménye a maga idejében igen jelentős mennyiséget számlált. Hogy hány darabból, vagy műből állt, sajnos nem tudjuk, és már nem is fogjuk tudni pontosan megmondani. Amikor 1803 tavaszán Miller Ferdinánd, a Könyvtár első igazgatója Nagycenken átvette az adományozott anyagot, 40 "téka" földabroszt regisztrált.¹ Utólag tékánként átlagban 100-at számolva, 4.000 darabra szokták az anyag mennyiségét becsülni.² (Meg kell jegyeznünk, hogy a tékánkénti 100 darabot inkább csak felső határnak fogadhatjuk el.) A jelenlegi állomány ilyen céllal történt áttekintése során 1.412 mű "Ex Bibl. Com. F. Széchényi" feliratú pecséttel ellátott térképet és 121 atlaszt vettünk számba, amelyek között több az ún. kolligátum (pl. egy területre vonatkozó, különböző szerzőktől és különböző időkből származó térképek, vagy csatlakozó térképlapok utólagosan összekötött gyűjteménye). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bizonyára nem egy olyan darabja is van a gyűjteményünknek, amelyen az eredeti pecsét restaurálás, vásznazás következtében már nem lelhető fel. Mindezt figyelembe is véve, nem hihető, hogy a Széchényi által 1803-ban adományozott térképek száma elérte volna a 4.000 művet, vagy akár darabot.

Széchényi Ferenc térképgyűjteményét nagyra becsülte. Igazolja ezt már az is, hogy a Könyvtárnak 1803. december 10-én történt megnyitása alkalmával személyesen mutatta be Somogy vármegye térképét, amelyet ő készíttetett.³ De, hogy mi-

lyen jelentőséget tulajdonított a "földabrosz"-gyűjteményének, az is bizonyítja, hogy amikor – még az adományozást megelőzően – Tibolth Mihállyal feldolgoztatta a gyűjteményét, a térképek katalógusát a kéziratokéval, a képekéval és a metszeteikkel együtt a kiadásra tervezett 2. kötetbe szánta.⁴ Sajnos a térképek katalógusa – a legnagyobb sajnálatunkra – sohasem jelent meg nyomtatásban.⁵

De ez nem is Széchényin múlt. Ő mindvégig figyelemmel kísérte a térképgyűjtemény sorsát. Nehezményezte például, hogy 1805-ben, amikor a Könyvtár értékeit Napóleon ausztriai hadműveleteinek hatására Temesvárra menekítették, Miller a földabroszokat nem vitte magával. Pedig történetesen ez előmozdította a katalógus előkészítését. A Pesten maradt anyagot ugyanis Miller azzal bízta Gruber Károlyra, hogy azt katalogizálja. Gruber a lajstromozással december 29-ére el is készült, és a katalógust január 19-én be is mutatta Széchényinek, aki azt várakozáson felül sikerültnek találta.⁶

Sajnos a térképek katalógusa – annak ellenére, hogy elkészültét Miller 1808-ban ismét jelentette,⁷ – mégsem került nyomdába. Lehet, hogy ebben közrejátszott az újabb, 1809. évi napóleoni háború is, amikor megint vidékre, ezúttal Nagyváradra menekítették a Könyvtár értékeit,⁸ de nem zárható ki az sem, hogy Miller maga sem tekintette szíviügyének a katalógus kiadását. Nem úgy, mint Széchényi, aki 1810-ben is a katalógus elkészítésére buzdította Millert, noha sajnálattal kellett tudomásul vennie, hogy ennek kiadására egyelőre nem kerülhet sor, mivel a kézirat-katalógus összes kötete csak pár év múlva lesz kinyomtatva. Mégis változatlanul buzdította Millert a munka elvégzésére.⁹ Ő viszont a sürgetésre a térképgyűjtemény szegényes voltára hivatkozott.¹⁰ Hiába utalt a gróf az adományozó nyilatkozatában tett ígéretére, hiába kérte a kéziratok katalógusának megjelenését követően a metszetek és földabroszok kötetének mielőbbi elkészítését,¹¹ Miller még 1813-ban is csak tervezetet készített.¹² De még 1816-ban sem történt e tárgyban előrelépés, csak annyi, hogy Miller személyes megbeszélés végett leutazott Széchényihez Sopronba, ill. Bécsbe.¹³ Bár 1820-ban arról tett említést, hogy a katalógust már nyomják Sopronban,¹⁴ amikor Széchényi december 13-án bekövetkezett halálát a legidősebb fia, Lajos a nádornak jelentette, ez ügyben csak annyit ígért, hogy a katalógust a család költségén ki fogják adni.¹⁵

Idővel – az 1819. január 15-én kelt alapítólevellel – Széchényi a soproni könyvtárát is a nemzetnek ajándékozta. Ehhez is tartoztak térképek – méghozzá lajstromozottan. A lajstromot – sajnos – ugyancsak nélkülözzük, de Tibolth szerint ez az állomány is ritkaságszámba menő gyűjtemény volt.¹⁶ Bizonyára ebből származnak az "Ex Bibl. Com. F. Széchényi" pecséttel ellátott, de 1803 után készült térképek.

A megállapíthatóan Széchényi Ferenc két adományából származó 1.412 mű az alábbiak szerint oszlik meg:

A kéziratos térképek száma 212. Általában XVIII. századiak, legtöbbjük az 1770–1790-es évekből való; 36 kivételével magyarországi, vagy az országgal szomszédos területet ábrázolnak. Legnagyobb számban hadtörténeti vonatkozásúak; főként a török határ menti területtel és várakkal kapcsolatosak. Ezeket nagyság-

rendben a vízügyi vonatkozásúak (pl. Mura, Dráva) követik (29 db), de találunk kifejezetten topográfiai jellegűeket is. Jelentősebb még négy, a sószállító útvonalak 1760., 1773., 1785. és 1800. évi forgalmát feltüntető tematikus térkép. De ide soroltak be egy, a Magas-Tátra panorámájáról 1719-ben készült tusrajzot is.

A külföldi területeket ábrázoló térképek közül ki kell emelni H. Gerritsznek az Atlanti-óceán keleti és délnyugati, valamint az Indiai-óceán partvidékét feltüntető portolán térképét, továbbá a Bécs térségében végzett Duna-szabályozási munkákról az 1769–1791. években H. Schitzenau és S. Herbert által készített, 18 lapból álló sorozatot.

A nyomtatott térképek csoportjában 1.198 mű található. Közülük csak 94 magyar vonatkozású. Legnagyobb számban a megyék térképei vannak jelen (26 db); ezek zöme nem sokkal Széchényi adományát megelőzően készült. De fellelhető közöttük az egész országról, ill. Erdélyről a nyugat-európai officinákban a XVII–XVIII. század folyamán, valamint Bécsben nyomtatottak is. Kilenc térkép a Bánátot ábrázolja; legtöbbször az 1780-as évek végén készült – bizonyára az akkor zajló török háborúra való tekintettel.

A Magyarországon kívüli területeket bemutató 1.104 nyomtatott térkép tehát mind a tematikáját, mind az ábrázolt területet illetően igen sokrétű. Gyűjtésükben semmilyen szempont sem játszhatott közre. Széchényi ezeket ügynökök útján szerezte be; ők pedig mindent vásároltak, ami a könyvpiacra kapható volt. Az anyagnak mintegy kétharmada topográfiai jellegű (734 db), földrészek, országok, ország-részek, tartományok stb. térképei. Egyes országok (pl. Anglia, Hollandia, Svédország) közigazgatási egységeiről egész sorozatokat találunk. De még világtérkép is fellelhető a gyűjteményben. Viszonylag sok a várostérkép. Mellettük jelentős számban találhatók hadtörténeti vonatkozásúak (113 db); közöttük nagyobb arányban a hétéves háború (1756–1763) eseményeit ábrázolók. Minthogy ezen anyag szinte kizárólag nyugat-európai kiadású (mindössze hatot adtak ki Pesten), érthetően nagy a hajózási tematikájuk száma (91, közöttük 1 portolán). A készítésük idejét illetően kevés az 1680 előtti térkép (mintegy 6%). Az 1680-as években kiadottak nagyobb arányát egy, Anglia grófságait ábrázoló sorozat magyarázza. Egyébként az anyag zöme az 1730–1780-as évekből való; az 1790-es évekből – érdekes módon – már kevés található. Szerzőik között a legjelesebb európai kartográfusok szerepelnek, mint J. Janssonius, C. Dankerts, J.B. Nolin (XVII. század), P. Schenk, M. Seutter, G. Sanson, G. Bodenehr, T. Lotter, G. Delisle (XVIII. század) stb.

Egy falitérképről és 121 atlaszról tudjuk még, hogy Széchényi gyűjteményéből származik. Meglepő, hogy a XVII. századi külföldi nagy mesterek közül csak A. Orteliusnak egy 1609. évi és J. Janssoniusnak egy 1651. évi atlasza szerepel az anyagban. Megtaláljuk azonban G. Mercatornak két Ptolemaios kiadását 1578-ból és 1605-ből, valamint a Peutinger-tábla 1598. évi ismertetését. Az anyag zömét képező XVIII. századiak csoportjában is fellelhetők világatlaszok, de ezek inkább egyes országokat ismertetnek (pl. J.B. d'Anville – Kína 1737., Michel-Desnos – Franciaország 1765., P. Santini – Velence 1789.). Több hajózási atlaszt is találunk között-

tük. Magyarországi atlasz 16 db van (pl. Tomka-Szászky, Görög, Budai Ésaías művei), de legjelentősebb M. Coronelli 1690. évi atlasza, amely hazánk térképét is tartalmazza. Ebben az állományrészben szerepel még 27 kolligátum is; egyes országokról különböző szerzők által, különböző időkben készített térképek utólagosan összekötött gyűjteménye.

Érdemes még megemlíteni azt a több részből álló kézirat atlaszt, amely az Oravicabánya környéki ércbányák 1771. évi állapotát tünteti fel.

A kezdeti években a térképállomány csak kis mértékben gyarapodott. Az 1807. évben például csupán egyetlen földabroszt tüntettek fel a növedéknaplóban.¹⁷ Miller írt ugyan egy felterjesztést a gyarapodás érdekében, kérve, hogy a köteles példányok beszolgáltatását terjesszék ki a nyomtatott térképekre is, de a Helytartótanácsnál ez nem talált visszhangra.¹⁸ A térképek tárolása terén sem történt előrelépés: még 1811-ben is változatlanul 40 tékában őrizték azokat.¹⁹

Miután a térképeket a könyvekkel együtt kezelték, sorsuk alakulását a XIX. század folyamán nehezen tudjuk nyomon követni. Ami azonban az állomány gyarapodását illeti, az az 1830-as években mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben különösen jelentős volt. A Könyvtár ekkor ugyanis két olyan gazdag magánkönyvtár birtokába jutott, amelyhez az akkori viszonyok között igen jelentősnek nevezhető térképgyűjtemény is tartozott.

Az egyik gróf Illésházy István dubnici "nem megvetendő belső értékű" könyvtára volt, amelyet a magyar irodalmi és tudományos élet mecénásaként ismert főúr az 1835. június 22-én kelt, József nádorhoz intézett levelében a Nemzeti Múzeumnak ajándékként ajánlott fel, sőt, még ugyanezen év szeptemberében át is adott. A levélben a könyvek és kéziratok mellett megemlítésre került, mint "nem kisebb becű" gyűjtemény, a térképek csoportja is.²⁰ Minthogy a dubnici könyvtárról Illésházy még 1806–1807-ben Buczászky Györggyel részletes katalógust készített (amelyet az újabb szerzeményekkel 1832-ig folyamatosan kiegészítettek), e térképekről pontos ismereteink vannak. A katalógus "Chartae geographica", azaz "G" osztálya tartalmazza a térképeket, szám szerint 208 művet, amelyek közül 112 volt magyar, 96 pedig külföldi vonatkozású. Utóbbiak között nagyobb arányban atlaszok találhatóak, és nem önálló lapok.²¹ Atlaszok azonban a "Philologica", azaz "F" osztály földrajzi alosztályát képező könyvek között is voltak, mint pl. G. Mercator 1606. évi "Atlas sive Cosmographicae meditationes ..." ²² c. munkája. A térképanyag – néhány XIX. századi kivételével – kizárólag XVIII. századi és zömében még Illésházy István atyjának, Jánosnak gyűjtéséből származott (az ő idejében készült katalógusban 85 magyar és 81 külföldi vonatkozású szerepel).²³ A Magyarországot ábrázoló lapokon (J.Ch. Müller, Homann, Bruggen, Korabinszky, Lotter, Lipszky) kívül a Balkán félszigetet, az 1716–1717 és 1788. évi török háború színhelyeit, az Illésházy birtokok vidékeit, Illésházy uradalmakat szemléltető, valamint vízügyi térképeket találunk.

A dubnici könyvtár átvételét követően egy év sem telt el, amikor is a neves gyűjtő, Jankovich Miklós gazdag könyv- és régiséggyűjteményének megvásárlásával újabb értékes és jelentős térképanyag birtokába jutott a Könyvtár. A hosszú ideig

elhúzódó tárgyalások után végre 1836. június 17-én és 23-án átvett anyagban – amint azt Fejér Györgynek még 1817-ben megjelent ismertetéséből tudjuk – több száza rúgott a térképek száma, amelyek zömét ugyan XVIII. századi és újabb lapok alkották, azonban voltak közöttük egészen korai, a XV–XVI. századból származó kartográfiai alkotások is.²⁴

Sajnos, Jankovich későbbi gyűjtéséből származó anyaga egészének megvásárlására – pénzhiány miatt – nem kerülhetett sor. Az 1852. június 22-én megtartott árverésen a Nemzeti Múzeum által megszerzett anyagban azonban volt értékes kartográfiai mű is, mégpedig Philippus Apianus "Bayrische Landt-Taflen ..." című, 1568. évi, 24 csatlakozó lapból álló atlasza, amely 2 ezüst forinton vétetett meg, és amelyet ma is a Tár becses darabjai között tartanak nyilván.²⁵

Jankovich Miklós második gyűjteménye egészének megvételére azért nem volt a Nemzeti Múzeumnak kellő anyagi fedezete, mert egy fél évvel korábban, 1851-ben szerezte meg az 1846. június 13-án elhunyt Horvát Istvánnak, a pesti egyetem különleges nyelvészeti nézetei miatt közismertté lett professzorának országszerte híres magánkönyvtárát. Ez a vétel ugyancsak hozzájárult a térképállomány további jelentős gyarapodásához. Az anyagban az elhunyt tudós fiának, Horvát Árpádnak összeállítása szerint több, mint 300, jobbára XVIII. századi eredetű "földabrosz" is helyet foglalt.²⁶ De volt abban "három ég- és föld golyó" is,²⁷ amely végeredményben szintén a térképgyűjtemény gyűjtési körébe tartozó tárgy, és az ilyenek között a legkorábbi szerzeménynek tekinthető.

E nagyobb tételektől eltekintve, a XIX. század derekán csak kisebb vásárlások történtek. Így Széchényi Ferenc legidősebb fia, Lajos által 1827-ben létesített 10.000 forintos alapítvány évi 400 forintot kitevő kamata terhére 1853-ban többek között 4 Magyarországi, ill. Pest-Buda térképet vettek meg.²⁸ Kapott a könyvtár ajándékokat is. Így pl. 1848. december 7-én a Honvédelmi Bizottmány a Nemzeti Múzeumnak adta át Magyarországnak Ignatz Müller által 1769-ben készített, nagyméretű térképét, amely addig a Helytartótanács gyűléstermének falát díszítette.²⁹

A Könyvtár birtokába ezúton jutott térképek közül néhány darab neves személytől származott. Így a jelenlegi állományunk egy-egy darabja Kossuth Lajos, Görgey Artúr és Türr István tulajdonában volt, hat pedig Deák Ferencben. De gyarapította négy térképpel a kiváló rézmetsző és térképkészítő, Karacs Ferencnek leánya, Teréz is a térképgyűjteményt. A múlt század neves csillagászatól, Nagy Károlytól (1797–1869) pedig egy éggömb mellett egy saját szerkesztésű földgömb származik.

A gyarapodás azonban mindezek ellenére lassan folyt.

A múlt század végén, közelebről 1895-ben viszont egy igen értékes, nagyobb ajándék gyarapította a térképállományt. Ugyanis az Olaszországban, a lombardiai Pelioban született, pozsonyi mérnök és kőbányatulajdonos, Grazioso Enea Lanfrancioni (1850–1895) halálát követően a tervszerűen fejlesztett, 4.769 kötetes könyvtárával együttl³⁰ 12 kéziratos, 167 nyomtatott térképből és 38 atlaszból álló anyag birtokába jutott a Széchényi Könyvtár. Ezek között legbecsesebb a Magyar-

országot ábrázoló térképek 105 darabból álló sorozata, amelyben szinte minden jeles európai XVI–XVIII. századi kartográfus (Münster, Lazius, Sambucus, Bry, Zenoi, Coronelli, Wit, Sanson, Delisle, Homann, Ottens stb.) műve megtalálható. A magyar kartográfusok közül Mikoviny Sámuel (1700–1750) hat megyei térképe érdemel említést. A kollekcióhoz több, a Dunát és mellékfolyóit ábrázoló lap is tartozik (ezekből kettőt saját maga szerkesztett). Az atlaszok között is fellelhető a XVI–XVII. század, az atlaszkészítés virágkora számos mesterének (Ortelius, Mercator, Blaeu, Janssonius, Du Val, Coronelli stb.) terméke, nem kevésbé a magyaroké is (Hevenesi, Korabinszky, Görög, Gönczy).

Az első világháborút megelőző másfél évtizedben nem gyarapodott nagyobb mértékben a térképállomány. Az 1920-as években azonban úgy látszik, a gyűjtemény fejlesztésének kérdése élénken foglalkoztatta a Könyvtár vezetését, elsősorban a gyűjtés profiljának kiszélesítése irányában. Ennek érdekében Lukinich Imre, a Könyvtár igazgatója 1924. március 24-én kelt, 193/1924 számú felterjesztésében azzal a kéréssel fordult Korányi Frigyes pénzügyminiszterhez, rendelje el, hogy az Állami Földmérési Térképtár állományából "az állami földmérések összes sokszorosított térképeinek és oleátáinak másolatai és másnemű sokszorosítványai, még pedig úgy azok, amelyek Csonka-Magyarországról, mint azok, amelyek a megszállott területekről készültek – legalább egy példányban, azok pedig, amelyekből nagyobb mennyiség van raktáron, két példányban – a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára térképgyűjteménye számára megküldessenek". Kérését a térképekben rejlő értékekre, mint a helynév-, településtörténet- és egyéb tudományos kutatás számára nélkülözhetetlen adatokra hivatkozott.³¹

A Hóman Bálint múzeumi főigazgató által május 6-án 302/1924 szám alatt továbbított felterjesztésre a Pénzügyminisztérium 79.344/1924 XIII/b alatt 1925. január 2-án válaszolt. A tudományos értékekre való tekintettel utasította az Állami Földmérési Térképtárat, "hogy az új felmérés által érvénytelenné vált régi eredeti térképeket, valamint az esetleg több példányban rendelkezésre álló könyvomasz térképek egy-egy példányát ... kiszolgáltathassa". De intézkedett arra nézve is, hogy "az újonnan készítendő térképmásolatokból egy-egy példány a Könyvtár részére díjmentesen kiadassék". Mivel a kataszteri térképek csakis tudományos célra voltak felhasználhatók, azokat a fenti utasítás értelmében záradékkal látták el.³²

A Múzeum főigazgatósága 1925. október 12-én kelt 463/1925 szám alatti előterjesztésében a kataszteri térképek átadására irányuló, megismételt kérését az ún. "elcsatolt területekre" eső, azaz a trianoni határokon kívül fekvő községek (települések) térképeire vonatkozóan is kibővítette. Ez utóbbit ugyan a Pénzügyminisztérium a meglehetősen késéssel, csak 1927. július 6-án kelt 141.133/1926 XII.b szám alatt megadott válaszában "előre nem látható eshetőségekre való tekintettel" nem tartotta teljesíthetőnek, de a többi kataszteri térkép egy-egy példányának átadásáról ismét biztosította a Főigazgatóságot.³³

A M. kir. Állami Földmérési Térképtár egyébként a térképek átadását még 1926-ban megkezdte,³⁴ előbb az 1921 előtt készült anyagot adta át, majd folyama-

tosan a továbbiakat, beleértve az új felmérések alapján újonnan készülteket is. Erről számos átadási jegyzék tanúskodik. Az 1945-ig így begyűjtött anyag a mai nyomtatott kataszteri térképállománynak 30–40%-ára becsülhető.³⁵

A Földmérési Térképtártól átvett "régi földmérési térképek" azonban nem maradtak a Széchényi Könyvtárban, hanem átadták azokat a "Néprajzi Tárnak" (Néprajzi Múzeumnak), amely akkor még ugyancsak a Nemzeti Múzeum szervezetébe tartozott. Erre való hivatkozással és utalva arra, hogy ez az anyag nem tartozik a Könyvtár profiljába, javasolta Lukinich könyvtári igazgató Hóman Bálint múzeumi főigazgatónak, hogy a Pénzügyminisztérium által 1928-ban megküldött "1-2 kocsi-rakományt" kitevő térképek is kerüljenek a Néprajzi Tárhoz.³⁶ Hasonlóképpen, amikor 1929-ben a Pénzügyminisztérium arról értesítette a Széchényi Könyvtárt, hogy a Földmérési Térképtárnak a M. kir. Állami Nyomdában lévő kb. 26.000 darab autografált térképe kiselejtezésére kerül sor, a Néprajzi Tárból Györffy Istvánt küldték ki az anyag megtekintésére, az esetleges átvétel céljából.³⁷ E térképek további sorsáról nincs tudomásunk. Néhány év múlva azonban a Néprajzi Tárból elhelyezett kataszteri térképeket – helyhiányra való tekintettel – átszállították a Könyvtárnak akkor még meglévő Levéltári osztályába, ahol azokat elraktározták – jelentette 1934-ben a Könyvtár akkori igazgatója, Jakubovich Emil.³⁸

Talán szintén a helyszűke késztethette a Könyvtárat arra is, hogy azon – fentebb említett – elgondolásával ellentétben, aminek megfelelően a térképeket két-két példányban kívánta megőrizni (ami egyébként a mai gyakorlatunkkal megegyezik), idővel a duplumoktól meg óhajtott válni. Ezen az alapon például 1929-ben 103 térképet adott át az Önálló Közgazdaságtudományi Kar Teleki Pál vezette Gazdaságföldrajzi Tanszékének.³⁹ Majd a M. kir. Állami Térképészeti Intézettel is megállapodott csereviszony kialakítására, amelynek értelmében az átadott duplumok értékének megfelelően az a Széchényi Könyvtárnak műszaki, grafikai munkákat végez.⁴⁰ Duplumok átadásával kapcsolatos adatunk azonban még jóval későbbi időből is van. A Dunántúli Tudományos Intézetnek Fitz József igazgató 1943-ban ígért hazai tárgyú duplum-térképeket, elszállításukra azonban 1946-ig nem került sor.⁴¹

A térképállomány gyarapodását illetően az 1930-as évek közepéig az irattárban csak mutatóban találunk néhány adatot. Bizonyára futottak be a Könyvtárba kötelezpéldányként térképek, hiszen az 1897. évi XLI. törvénycikk kiegészítéséről szóló 1922. évi XX. törvénycikk 1.§-a akként intézkedett, hogy minden nyomdatermék egy-egy példánya – így a térképeké is – a Magyar Nemzeti Múzeumnak (amelynek kebelébe tartozott akkor az Országos Széchényi Könyvtár) ingyen beszo­lgáltassék.⁴² Ezért kissé meglepőnek tűnik, hogy a Könyvtár 1924., valamint 1928. évi jelentése egyedül adomány útján bekerült, 208, ill. 156 térképről tesz említést, kötelezpéldány beszo­lgáltatás alapján történő gyarapodásról pedig nem szól.⁴³ (A többi évről szóló jelentés térképekről egyáltalában nem emlékezik meg.) Az adományok között jelentősebb volt Pálóczi Edgáré, aki az édesapja 1869–1914 között tett európai utazásai során összegyűjtött térképeit "2 papandeklis 52x15 cm méretű ládikában" a Könyvtárnak adta át.⁴⁴ Jöttek azonban adományok külföldről

is. Kairóból pl. Youssouf Kamal herceg 1927-tel kezdődően folyamatosan megküldte az általa szerkesztett, csak 100 példányban kinyomtatott és könyvárusi forgalomba nem került, tehát bibliográfiai ritkaságnak tekinthető "Monumenta Cartographica Africae et Aegypti" c. munkájának 12 kötetét.⁴⁵ Brnóból Maxim Sobicek igazgató pedig 10 magyarországi vonatkozású művel (pl. Karacs, Korabinszky, Lidl, Homann, Ignatz Müller stb. munkáival) gyarapította a gyűjteményünket.⁴⁶

Az, hogy 1935-ben "Aprónyomtatványtár és térképgyűjtemény" néven külön-gyűjtemény létesült, előre vetette már egy jövődöbeli önálló szervezeti egység, a Térképtár kialakulását. Ezt jelzi pl. az is, hogy 1934-től az évi jelentések már részletesen beszámolnak a térképek gyarapodásáról is (lásd a kimutatást⁴⁷).

Az 1940-es években bekövetkezett állománygyarapodással kapcsolatban két olyan tételt érdemes megemlítenünk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a Könyvtár vezetősége a térképgyűjtemény sorsát nem hagyta figyelmen kívül. 1941-ben Fitz József igazgató arra kérte a M. kir. Központi Statisztikai Hivatal elnökét, Dobrovits Sándort, hogy 7, általuk kiadott – addig kötelepéldányként feltehetőleg be nem szolgáltatott – térkép egy-egy példányát engedjék át a Térképtárnak – ami meg is történt.⁴⁸ 1942-ben meg Szalay Béla, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa a "visszafoglalt területek" iskoláiban összegyűjtött régi térképeket ajánlotta fel.⁴⁹

Az állomány 1941-ben hozzávetőleges becslés szerint a következőkből tevődött volna össze.⁵⁰

6.650	térképlap
145.000	kataszteri térkép
150	régi kéziratós térkép
62	falitérkép
250	atlasz
5	földgömb

Budapest ostromát 1944–1945 telén a Térképtár anyaga viszonylag szerencsésen vészelté át. A Tár eredeti helyiségeiben, "az Eszterházy-palotában aránylag kevés pusztult el, annál több azonban a főépületben, a gazdasági hivatali helyiségekben, ahova az értékesebb anyagot helyeztük el, kb. 50–60 atlasz" – írja Fitz főigazgató az 1945. március 12-én kelt, a háborús károkról beszámoló, előzetes jelentésében.⁵¹ Az anyagnak a beázás veszélyének kitett helyiségekből biztonságos helyre történt, gyors áttelepítése a további pusztulását akadályozta meg.

Szervezeti keretek

A térképeket – legalábbis a nyomtatottakat – attól kezdve, hogy 1876-ban a nyomtatványok és a kéziratok naplózása különvált,⁵² az előbbieket között tartották

nyilván. (A kézzel rajzolt térképek hovatartozására vonatkozóan ez időkből nem rendelkezünk adatokkal.) Nem áll azonban módunkban megállapítani, hogy a térképeket speciális jellegük és formátumuk miatt nem tárolták-e már korábban is némileg elkülönítve.

Egy önálló Térképtár felállításának gondolata csak az első világháború idején merült fel, amit talán a térképek iránti, a hadiesemények által felkeltett nagyobb fokú érdeklődés válthatott ki. Lehetséges, hogy már ezt célozta a Garda Samu által végrehajtott összegyűjtésük, és rendezetten, külön történő elhelyezésük, amelyet "lankadatlan buzgalommal, elsőrendű szakértelemmel végzett".⁵³

1918 óta tehát – elsősorban Garda Samu e munkájának eredményeképpen – ha szervezetenként nem is, de gyakorlatilag kialakult a térképek különgyűjteménye, amely a létrejöttének idején a Könyvtáron belül rangos helyet foglalt el. Bizonyosága ennek az, hogy 1925-ben úgy ítélték, miszerint "könyvtári anyagunk e csoportja a legmintaszerűbbek egyike".⁵⁴

Bármi is hívta fel a Könyvtár vezetőségének figyelmét a térképekben rejlő tudományos értékekre, be kellett látnia, hogy bár a Könyvtár alapításakor "igen gazdag és magyar szempontból becses térkép- és földabroszgyűjtemény birtokába jutott", mégis a "könyvanyagának későbbi rohamos gyarapodásával, ... sokágú gyakorlati céljainak előtérbe nyomulásával, részben pedig a kellő munkaerő híján is a ... későbbi évtizedekben a térképanyag muzeális kezelése, gondozása és továbbfejlesztése nem történhetett és folyhatott olyan mértékben, amint azt ... a tudományos és gyakorlati érdekek megkívánták volna". Ezért Melich János, a Könyvtár igazgatója javaslatot tett "a könyvtár kebelén belül egy önálló alosztály" szervezésére, vagyis az önálló Térképtár felállítására. Felettesének, Fejérpataky Lászlónak, a Magyar Nemzeti Múzeum akkori megbízott igazgatójának tett, 1918. április 27-én kelt, terjedelmes felterjesztésében részletesen foglalkozott a térképgyűjtemény – különösen a katonai térképek terén – mutatkozó hiányosságaival, hivatkozott azokra a "tudományos szempontok"-ra, "amelyeknek ápolása könyvtárunknak hivatászerűleg köteles feladata".

"Az Országos Széchényi Könyvtár feladata ugyanis" – írja –, "hogy minden, a legtagabb értelemben vett magyar nyomtatvány és kézirat lehető teljes egybegyűjtésére törekedjék, a legrégebb időktől kezdve. Ha ezt a feladatot a kéziratok, vagy nyomtatott térképekre (sőt földgömbökre, esetleg domborművekre, lemezekre és dúcokra) is kiterjeszteni óhajtjuk, amit szerintünk kétségbe vonni nem lehet, mert arra egész sereg, elsősorban történeti irányban kutató tudománynak szüksége van, azt látjuk, hogy e téren széles körű feladat, tehát hatalmas munkaprogram vár megvalósításra."

A felterjesztés adott is munkaprogramot. Ez elsősorban is a hiányok pótlását tűzte ki feladatul. A Könyvtár számára megszerzendők lennének a hazánkat érintő, külföldi (bécsi, müncheni, karlsruhei stb.) könyvtárakban őrzött, de nálunk hiányzó "történeti becsű térképanyagnak" fényképmásolatai. Ezekhez "a magyarországi gyűjtemények, elsősorban felette becses régi városi topográfiai anyaggal, birtok és határtérképekkel járulhatnának hozzá". Az "újabb korú" térképanyagot illetően

gondolt Melich Magyarországról külföldön megjelent "forgalmi, gazdasági, politikai, néprajzi" térképekre és atlaszokra, nem kevésbé a hazai, "az egyes minisztériumok hatásköre alá tartozó hivatalok és intézmények (vasút, hajózás, posta, erdészet, bányászat, kultúrmérnökségek, tudományos intézetek, háromszögélő hivatalok, kataszteri térképtárak stb.), törvényhatóságok, kisebb városok, sőt községek tulajdonában" lévőkre. Utóbbiból is mindenekelőtt a "tagosítás előtti, ma már jórészt kiselejtezett" anyagra.

Melich az újonnan létesítendő alosztály vezetését Bátky Zsigmond (1874–1939) igazgatóőrré kívánta bízni, aki "a földrajzban s különösen a hazai térképek terén elismert szaktekintély". Mellette "egyelőre egy munkaerőre volna szükség", valamint az alosztály elhelyezésére ugyancsak "egyelőre két kisebb szoba".⁵⁵ Az új tisztviselői állás megszervezését egyébként már korábbi, az 1918. január 12-i keletű, az 1918–1919. évi költségeloirányzatnak tervezetében is javasolta.⁵⁶

Melich fentebb említett felterjesztésének visszhangját nem ismerjük. Bármilyen volt a fogadtatása, az óhaja nem valósult meg. A kérdés napirendről való levételének bizonyára az összeomlás, a világháború elvesztését követő forradalmi események, majd az egyre súlyosbodó gazdasági viszonyok voltak az okai. A meglévő térképállomány szakszerű gondozását azonban a vezetőség a Könyvtár feladatai között nyilvántartotta. A Könyvtár évi jelentései ugyanis többször utaltak arra, hogy Garda Samu a térképanyag feldolgozásával foglalkozik.⁵⁷

A térképek sorsát illetően 1935-ben következett be lényeges változás, mégpedig az új főigazgató, Fitz József által végrehajtott átszervezés során. Fitz eredetileg még úgy vélekedett, hogy "nem szabad a könyvtár állományába venni olyan gyűjteményanyagot, amely bibliográfiaiilag le nem írható", és "a metszet-, térkép- stb. gyűjtemények a könyvtárak keretében elégtelenül fejlődhetnek." A térképek tehát csak akkor tarthatnának könyvtári anyaghoz, ha azok a könyv részei, amelyek nélkül az csonka lenne.⁵⁸ Mégis az átszervezés során – a fenti álláspontját megváltoztatva – a térképeket kivonta a Nyomtatványtár hatásköréből, és egy újonnan felállított "Aprónyomtatványtár és Térképgyűjtemény" elnevezésű különgyűjteménybe sorolta, amelybe ezenkívül iskolai értesítők, gyászjelentések, plakát és egyes aprónyomtatványok tartoztak.⁵⁹ A Nyomtatványtár 1935-ben készült szervezeti szabályzattervezete értelmében azonban csak "mindaz az egy, vagy néhány leveles nyomtatvány, mely nem raktározható el a könyvek elraktározásának rendes módja szerint, hanem különleges megőrzési módot kíván" tekintendő aprónyomtatványnak. Így a "könyvanyagot adó térképek", ellentétben az "egylapos" térképekkel – irracionális módon – továbbra is a Nyomtatványtárban maradtak.⁶⁰

Az Aprónyomtatványtár és Térképgyűjtemény vezetésére Pánity Vukoszáva kapott megbízást, de a térképanyag kezelését Garda Samu mint nyugalmazott főkönyvtáros, önkéntes, díjtalan szolgálat keretében látta el.⁶¹

Hogy az újabb átszervezés, vagyis a Térképtárnak, mint már teljesen önálló különgyűjteménynek a felállítása mikor következett be pontosan, nem áll módunkban megállapítani. Az irattárban erre vonatkozó aktát nem találtunk. Általában úgy szokták említeni, hogy arra 1939-ben került sor.⁶² Mindenesetre az "aprónyomatvány osztály gyűjtési köreit" megállapító, Pánity Vukoszava által 1939. március 20-án kelt jegyzék a térképeket az osztályba tartozó I. gyűjteménycsoportként sorolja fel.⁶³ De a Könyvtár 1939. évi működéséről szóló jelentése is a "térképgyűjteményről" az Aprónyomatványtárat tárgyaló fejezetben tesz említést, azaz, hogy azt Garda Samu, nyugalmazott főkönyvtáros díjazás nélkül rendezte, anyagát feldolgozta.⁶⁴ E jelentésben szó sincs arról, hogy az év folyamán az Aprónyomatványtár és a Térképtár különvált volna. A jelentés alapján tehát úgy tűnik, hogy ez az év végéig nem következett be. Ezzel szemben az 1940. évi jelentés már – VII. sorszám alatt – mint önálló gyűjteményt tárgyalja a Térképtárat, amelyet megbízásból Garda Samu ny. főkönyvtárnok vezet.⁶⁵ Hogy mikortól kezdve, arról itt sem történik említés, ezért ez azt sugallja, mintha a Tár már az év kezdetén is önálló lett volna.

Az 1940-es években tehát a Térképtár mint önálló szervezeti egység – különgyűjtemény – működött. 1945 tavaszán viszont az ostrom következményeinek felszámolásából adódóan olyan intézkedésekre került sor, amelyek a Térképtárat is érintették. Így szükségessé vált az Esterházy palotában elhelyezett osztályok egységes irányítása, amivel "osztályvezetői (helyesebben főosztályvezetői) hatáskörrel" Fitz főigazgató az 1945. március 19-i keletű intézkedésével Györke József alkönyvtáros, elnöki tanácsost (a Könyvtár későbbi főigazgatóját) bízta meg. A megbízólevélből nem derül ki, hogy ezzel a Térképtár önálló osztályként megszűnt-e működni – legalábbis átmenetileg – vagy sem.⁶⁶ Az Aprónyomatványtárral történt ideiglenes összevonására enged viszont következtetni az, hogy Posonyi Erzsébet, aki addig a titkárságon dolgozott, még 1945-ben megbízást kapott az Aprónyomatványtár, Térkép- és Plakátgyűjtemény⁶⁷ (más adat szerint Térképtár és Aprónyomatványtár⁶⁸) vezetésére, sőt, 1946. áprilisában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól osztályvezetői kinevezést is nyert.⁶⁹

Elhelyezés

A térképgyűjtemény sorsa, elhelyezése szempontjából sajnos, az általunk vizsgált időszakban elég mostoha, sőt mondhatni hányatott volt. Hogy hol és hogyan tárolták a térképeket az első világháborút megelőzően, nem tudjuk. Azt sem, hogy a Garda Samu által végrehajtott rendezést követően, vagyis az 1920-as években milyen elhelyezést nyertek? Az 1935. évi átszervezés során azonban a különgyűjtemények anyagának tárolási problémái is felmerültek. A helyszűke miatt azonban a vezetőség ezek megoldására csakis a raktárak korszerűsítése révén látott lehetőséget. Úgy vélték, hogy az ennek során "felszabaduló termekből ... egy-egy a

Zeneműtár, az Apró Nyomtatvány- és térképgyűjtemény elhelyezésére ... tartatnék fel.”⁷⁰ Erre azonban nem került sor, és 1936-ig az utóbbi osztály az épület földszintjén működött.⁷¹

Ekkor, amidőn a katalogizálás új módszerére való áttérés következtében a hivatali helyiségek új beosztása vált szükségessé, az Aprónyomtatványtár munkahelyeit az emeleti V. és VI. számú raktártermek ablakfülkéibe szorították be.⁷² A térképgyűjtemény szekrényei pedig – amelyekbe mintegy 30.000 darab volt bezsúfolva – a raktár állványai között álltak, és akadályozták a közlekedést. De a térképállománynak mintegy fele (12 m³ à 2.500 db) még így is elcsomagolt állapotban maradt.⁷³ Ezért Fitz főigazgató arra is gondolt, hogy a Múzeum közelében egy ötszobás lakás lenne bérlendő, amibe “a ritkán használt gyűjteményeket, mint ... a térképek”-et lehetne ideiglenesen elhelyezni.⁷⁴

Az egyre fokozódó férőhelyhiány terén jelentős fordulat következett be 1939-ben azzal, hogy a magyar kormány az év júliusában megvette a Festetics palotát (Esterházy utca 26. – ma: Pollack Mihály tér 10.). A festési és javítási munkák befejeztével, még a nyár folyamán ide költöztették át a különgyűjtemények egy részét, így a térképgyűjteményt is, amelyet a földszinten 3 szobában helyeztek el.⁷⁵

A Festetics palota azonban mindössze két évig maradt az időközben önállósult Térképtár otthona, minthogy azt az újonnan felállított Teleki Intézet számára kellett átadni. Helyébe az Esterházy palota (Esterházy utca 30. – ma: Pollack Mihály tér 8.) I. emeletén kapott 4 tágas, utcai helyiséget a Tár. Ugyanitt a Zeneműtárral és a “Plakáttárral” közös olvasóterme is volt. Az átköltözés 1941. szeptemberében történt meg.⁷⁶ Még ebben az évben az épület alagsorában konzerválás céljára kasírozó részleget is felállítottak,⁷⁷ amely azonban fűtési problémák miatt csak a melegebb hónapokban működhetett.⁷⁸ Így is végzett 1942-ben munkát a Térképtár számára.⁷⁹ Folyt azonban könyvkötő munka is a Tár részére: 1942-ben 109 kötés, 1943-ban (az Aprónyomtatványtárral együtt) 164 kötés, 1944-ben viszont kötés, dobozkészítés és javítás összesen 212 db, végül a háború után, 1946-ban 4 db.⁸⁰

Az Esterházy palotát az ostrom idején, január első napjaiban jelentős károsodás érte. Bombatalálat következtében beomlott a közös olvasóterem, és a Térképtár helyiségei is sérülést szenvedtek. Mivel számolni kellett azok további, beázás folytán bekövetkező károsodásával,⁸¹ a helyreállítást célzó intézkedések keretében Fitz főigazgató a Beszerzési csoport által elfoglalt alagsori szobák egyikét a Térképtár rendelkezésére kívánta bocsátani a veszélyeztetett anyagának sürgős, ideiglenes elhelyezésére.⁸²

A palotát azonban a Köztársaság Elnöksége vette igénybe, ezért az ott lévő gyűjteményeket ismét át kellett költöztetni. Az összecsomagoláshoz 1946. február 11-én fogtak hozzá.⁸³ A Térképtárat a Múzeum főépületének II. emeleti dísztermében helyezték el, ahol 4 évig tengődött bezsúfolt állapotban.⁸⁴

Feltárás

Amikor a Széchényi Könyvtár 1869 és 1875 között áttért a "müncheni" rendszerű feldolgozásra, nem figyeltek az anyag provenienciájára. Ennek következtében a nagyobb gyűjteményekből származó térképanyag szétszóródott, és ma már teljes pontossággal nem is lehet az eredetileg azonos származású gyűjteményeket rekonstruálni. Ez alól Lanfranconi Enea Magyarországot ábrázoló térképei képeznek kivételt, amennyiben azok a megfelelő katalógusban (TM = térképek, magyarországiak) ma is folyamatos sorozatban foglalnak helyet.

Sajnos az adatok igen szűkszavúak arra vonatkozólag, mit is jelentett a feltárás szolgálatában az a "rendezés", amit Garda Samu az első világháború idején,⁸⁵ illetve a "térképkezelés", amit az 1920-as években végzett.⁸⁶ Akárcsak a "feldolgozás", aminek az elvégzésére Glaser Lajost is alkalmazni óhajtották.⁸⁷ Mindenesetre 1935 előtt is volt cédulakatalógus,⁸⁸ azonban a cédulák sokszorozása, bár 1935-ben már beszerezték az adréma gépet, még 1938-ban sem indult meg az Aprónyomtatványtár számára.⁸⁹

Noha a Könyvtár már 1936-ban a katalogizálás új módszerére tért át,⁹⁰ a térképgyűjteményt illetően még 1939-ben is a "müncheni rendszer feldolgozási utasításai" voltak érvényben.⁹¹ A Térképtár önállósulásával azonban új térképcímleírési szabályzat született, amelyet Nagy Júlia 1941-ben állított össze.⁹²

A térképkatalogizálás ügye azonban Fitz igazgatót is foglalkoztatta; e téma problematikájának megvitatására 1942 őszén a saját elnöklete alatt értekezletet hívott össze. Ezen a térképtudomány akkori legjelesebb művelői: Borbély Andor, Irmédi-Molnár László, Garda Samu és Glaser Lajos ismertették a véleményüket és elképzeléseiket. Ezeket a Magyar Könyvszemlében közzé is tették. Mindannyian pozitívan értékelték Nagy Júliának az 1936–1940. évkör térkép-bibliográfiáját; különösen Irmédi-Molnár, aki egyben igen elismerő recenziót írt róla.⁹³

Az állomány katalogizálásának teljesítményét illetően az adatok ellentmondásosnak látszanak. Az 1940. évi jelentés szerint Garda Samu már kiadásra készítette elő és revideálta a térképek gyűjteményének teljes katalógusát.⁹⁴ Ezzel szemben az 1941. évi jelentés még mindig csak ennek előkészítéséről és a "régi katalógus" 36 dobozának revideálásáról emlékezik meg, bár közli, hogy létezik egy 6 kötetes topográfiai katalógus, és 1936-tal kezdődően rendelkezésre áll a gyarapodási kartonkatalógus.⁹⁵ A "régi katalógus" 38 dobozra terjedő revíziójáról egyébként az 1942. évi jelentés is szól, és ebből azt is megtudjuk, hogy az 1880. és 1942. közötti magyar nyelvű nyomtatott kataszteri térképekről is készült – 2.196 cédulán – helynév és vármegyék szerinti katalógus.⁹⁶ Találunk viszont arra is utalást, hogy Garda Samu a nyomtatásra szánt "(könyv alakú) szakkatalógus" elkészítését a háborúig önhibáján kívül nem tudta befejezni.⁹⁷

Természetes, hogy a háborús évek nem tették lehetővé a katalogizálás folytatását, sőt erre még 1946-ban sem volt lehetőség. Viszont ekkor újra megindult a "régi nagy katalógus", valamint a nyomtatott kataszteri térképek rendezése, úgyszintén a még feldolgozásra váró, német kéziratos kataszteri térképeké.⁹⁸

Tudományos feltárás

A térképanyag tudományos feltárása terén sok eredményről nem számolhatunk be. Igaz, hogy a Térképtár önállósulása után ilyen jellegű munka azonnal megindult és már az első év (1940) végével jelenthették, hogy Nagy Júlia a "Magyar Könyvészet" számára elkészítette az 1936–1940. évi ciklusban Magyarországon megjelent térképek bibliográfiáját, amely 1.628 címet foglal magában.⁹⁹ Ez a magyar kartográfia kutatás számára igen becses mű 1942-ben napvilágot is látott.¹⁰⁰ Ennek recenziójában Irmédi-Molnár László kiemelte, hogy Nagy Júlia az öt esztendő anyagát igen nagy körültekintéssel hordta össze. Nemcsak az önálló műveket sorolta fel benne, hanem azokat is, amelyek könyvekben, sőt folyóiratokban jelentek meg. Elismerőleg nyilatkozott az anyag ügyes csoportosításáról is, amely könnyű kezelhetőséget biztosít.¹⁰¹

Igensajnálhatjuk, hogy e munka folytatására nem került sor. 1942-ben ugyan megindult az 1911–1920. és 1921–1935. évi ciklusokra kiterjedően is az anyaggyűjtés,¹⁰² de ez a háborús események közbejötté miatt abba is maradt. Kivételt egyedül az 1941. évi anyag feltárása képezett.¹⁰³

Használat

Bármennyire is jelentős adatokat rejtenek magukban a legkülönfélébb tudományos kutatások számára a térképek, a Széchényi Könyvtár gazdag anyagát a kutatók az általunk vizsgált időszakban vajmi kevésbé vették igénybe. Helyben történő használatáról a Tár önállósodásáig nem rendelkezünk adatokkal. Kölcsönzésekről is csak elvétve az 1920-as évekből. Így 1923-ban atlaszokat bocsátottak a grazi Egyetem könyvtárának rendelkezésére,¹⁰⁴ 1925-ben pedig térképeket a berlini Magyar Intézet részére.¹⁰⁵ Külföldi kapcsolatokról tanúskodik az is, hogy 1927-ben két, az 1793. évi dettingeni csatát ábrázoló, birtokunkban lévő térképről adott a Könyvtár tájékoztatást Gustav Stadelmannak.¹⁰⁶

A csekély forgalmat az is magyarázza, hogy a Térképtár léte még az önállósulása után is alig volt ismeretes a kutatók előtt, olvasóterme is csak 1941-ben nyílt meg az Esterházy palotában (az is a Zeneműtárral közösen).¹⁰⁷ Számadatok is csak két évből, 1941 és 1942-ből állnak rendelkezésünkre a használatról: 30, ill. 18 fő tanulmányozta a gyűjtemény anyagát. Utóbbiak közül "öten fényképeket is rendeltek".¹⁰⁸ 1943-ban viszont megszűnt a kutatószolgálat, minthogy a légiveszély miatt "a legbecesebb térképek hozzáférhetetlenné váltak", mivel faburkolattal ellátott, leforrasztott horganylemez ládákban biztonságba helyezték el azokat.¹⁰⁹

A Térképtárnak a vizsgált időszakban önálló kiállítása nem volt. Azonban a M. kir. Honvéd Térképészeti Intézet kérésére Fitz József főigazgató az 1939. december 1-én kelt levelében hozzájárult ahhoz, hogy a fennállásának 20. évfordulója alkal-

mából a Festetics palotában kiállítást rendezzenek. A megnyitás napjául 1939. december 21-et jelölte meg, azzal, hogy a kiállítás keretében nyitnák meg a Térképtárat is a közönség számára.¹¹⁰

Mindezeket áttekintve, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy bár a Széchényi Könyvtár már a megalapítása, de még inkább a múlt század közepe óta igen becses és nemzetközi viszonylatban is jelentős térképállomány birtokában volt, a számára mostoha körülmények (előbb szervezetlen volta, majd elhelyezési problémák, folytonos költözések, végül a háborús események és azok következményei) miatt nem tudta betölteni azt az ismeretterjesztő és tudományos adatszolgáltató feladatot, amire az ország kulturális és tudományos élete terén hivatva lett volna.

A Térképtár munkatársai

Az önállósult Térképtárban, ill. azt megelőzően az Aprónyomtatványtár és Térképgyűjtemény nevű osztályban 1946-ig bezárólag a Könyvtár alábbi dolgozói teljesítettek (részben vezetői beosztásban) szolgálatot:

Dr. Garda Samu. 1865-ben született Nagyenyeden. A budapesti egyetemen szerzett tanári diplomát. Előbb a nagyenyedi Református Gimnáziumban, majd a székesfehérvári Főreáliskolában volt a magyar nyelv és irodalom tanára.¹¹¹ 1911 végén e minőségben a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárába rendelték be szolgálatra.¹¹² Az első világháború idején rendezte a térképanyagot.¹¹³ 1922-ben, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem felállításakor átminősítették főkönyvtárnoknak, és kinevezték a Nyomtatványi osztály és Könyvtárhasználat osztályvezető-helyettesévé, egyben a könyvkötészet vezetőjévé.¹¹⁴ Ezt követően is a térképanyagot kezelte.¹¹⁵ 1925-ben nyugdíjba vonult,¹¹⁶ de mint önkéntes munkaeö, díjtalanul végezte a térképgyűjtemény feldolgozását.¹¹⁷ 1935-ben az Aprónyomtatványtár és Térképgyűjtemény elnevezéssel felállított osztály keretében a térképanyag kezelője.¹¹⁸ Az 1939-ben (vagy 1940-ben) önállósult Térképtár első vezetője, amit mint nyugalmazott főkönyvtáros, megbízás alapján, de tiszteletdíj nélkül látott el. Kiadás céljából elkészítette 1940-ben a térképállomány teljes katalógusát,¹¹⁹ majd sajtó alá rendezte 1941-ben a külföldet ábrázoló térképeket,¹²⁰ és az első (könyv alakú) szakkatalógus készítésén fáradozott, amely azonban nem lett készen.¹²¹ Meghalt 1945 tavaszán.¹²²

Dr. Pánity Vukoszáva. 1919-ben nevezték ki múzeumi segédörként az Országos Széchényi Könyvtárhoz.¹²³ Munkaköre a világháborús anyag ("res militari"), valamint a proletárgyűjtemény kezelésére terjedt ki, de a plakátanyaggal is foglalkozott. Az Aprónyomtatványtár 1935-ben bekövetkezett felállításakor annak vezetője lett, így egészen 1939-ig (vagy 1940-ig) azaz a Térképtár önállósításáig a térképgyűjtemény is a felügyelete alá tartozott.¹²⁴

Dr. Nagy Júlia. Mint főiskolai képesítésű gyakornokot, 1940. szeptember 1-vel helyezték át a Szegedi Egyetemi Könyvtárból az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárába.¹²⁵ A háborút követően Győrke, majd Posonyi (lásd alább) irányítá-

sa mellett gyakorlatilag ő vezette a Térképtárat, amelynek később, 1950-től az 1958-ban bekövetkezett nyugdíjaztatásáig vezetője is lett. Jelentős munkássága volt az általunk vizsgált időszakban az 1936–1940. évkörben, valamint 1941-ben megjelent magyar térképek bibliográfiájának összeállítása.¹²⁶

Nemes Erzsébet Klára (1917–). Mint okleveles középiskolai tanár, 1941. október 1-vel próbaszolgálatosként állt munkába a Térképtárban.¹²⁷ Az Országos Széchényi Könyvtárhoz 1944. március 6-án kapott állami gimnáziumi helyettes tanári besorolással végleges alkalmazást.¹²⁸ Később, Nagy Júlia nyugdíjba vonulása (1958) után megbízás alapján vezette a Térképtárat 1973. április 30-ig.

Dr. Györke József. Fitz József főigazgató 1945. március 19-i kelettel megbízta a háborút követő reorganizáció érdekében történő egységes irányítás végett az Esterházy palotában elhelyezett gyűjtemények – így többek között a Térképtár – vezetésével.¹²⁹ Ezt a munkakörét feltehetőleg a főigazgatói megbízásáig (1945. június 7.) látta el.

Dr. Posonyi Erzsébet. 1945-ben Györke József főigazgatói megbízatását követően az "Aprónyomtatványtár, térkép- és plakátgyűjtemény" vezetésével bízták meg.¹³⁰ 1946. áprilisában e feladat ellátásához a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól kinevezést is kapott.¹³¹ Ezt a munkakört valószínűleg 1950-ig látta el.

Major Jenő. Földrajz-történelem szakos bölcsészeti abszolutóriummal rendelkezőn 1945. november 5-i kelettel Györke József főigazgató tiszteletdíjasként alkalmazta a Térképtárban.¹³² Nem sokáig működött itt, mert Keresztury Dezső miniszter még 1946. június 14-én berendelte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba.¹³³

A fentiekén kívül *Dr. Kulik Emil* és *László Gyula* 1933-ban önkéntes munkakerőként *Garda Samu* mellett közreműködött a térképgyűjtemény rendezési és feldolgozási munkálataiban.¹³⁴

Végül meg kell még említenünk két személyt, akiknek a neve szerepel az irattári dokumentumokban a térképgyűjteménnyel, ill. a Térképtárral kapcsolatban, de működésükről bővebb adatokkal nem rendelkezünk.

Glaser Lajos. 1934. május 1-i hatállyal kinevezést kapott az Országos Széchényi Könyvtárhoz a térképanyag feldolgozása érdekében. Korábban közgazdasági egyetemi fizetéstelen tanársegéd volt.¹³⁵ Hogy valóban foglalkozott-e a térképekkel és ha igen, meddig, nem tudjuk megállapítani.

Dr. Herepey Árpád. Az 1945-ben végrehajtott igazolási eljárás során az Országos Széchényi Könyvtár alkalmazottairól összeállított névsorban szerepel, mint a Térképtárba beosztott (volt kolozsvári) könyvtárigazgató.¹³⁶ Itteni működéséről más adattal nem rendelkezünk.

Kimutatás a térképállomány gyarapodásáról

	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Kötelesspéldány		145	397	632	637	1054	95	808	3464	1301	191	3	67
Vétel		—	—	85	1	4	1	3	13	3	—	—	—
Adomány		711	—	3	—	5	692	29	72	41	13	72	17
Csere		—	—	1	1	—	—	—	1	—	—	8	—
Összesen	141	856	397	721	639	1063	788	840	3550	1345	204	83	84

JEGYZETEK

1. Kollányi Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára 1802–1902*. Bp. 1905. 86. l. – A térképállományra, gyarapodásának alakulására alapvető és értékelő adatokkal szolgál még Berlász Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. (Bp. 1981. 555 l.) c. műve.
2. Nagy Júlia: *Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának állománya és működése*. = *Földrajzi Értesítő*. 5. évf. 1956, 249. l.
3. Kollányi, i.m. 106. l.
4. Kollányi, i.m. 52. l.
5. *Elenchus mapparum exterarum, non Hungaricarum Bibliothecae Széchényianae 1803*. (171. Quart.Lat.) Széchényi Ferenc nem magyarországi vonatkozású térképeinek katalógusa (bizonyára Tibolth Mihály állította össze). Ebben 1806 mű térkép és 6 atlasz került felsorolásra, amelyből azonban 49 mű térképet és 6 atlaszt töröltek, mert ezeket a magyar térképek közé tették át.
6. Kollányi, i.m. 123–125. l.
7. Kollányi, i.m. 179. l.
8. Kollányi, i.m. 185. l.
9. Kollányi, i.m. 199. l.
10. Kollányi, i.m. 202. l.
11. Kollányi, i.m. 204. l.
12. Kollányi, i.m. 318. l.
13. Kollányi, i.m. 366. l.
14. Kollányi, i.m. 437. l.
15. Kollányi, i.m. 461. l.
16. Kollányi, i.m. 417. l.
17. Kollányi, i.m. 138. l.
18. Kollányi, i.m. 272. l.
19. Kollányi, i.m. 238. l.
20. Berlász Jenő: *Az Illésházy könyvtár. Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből*. = *Az OSZK Évkönyve*. 1967. Bp. 1969. 57–58, 60. l.
21. Berlász, i.m. 62–65, 82–85. l. – utóbbi helyen Berlász részletesen is jellemzi az anyagot.
22. Berlász, i.m. 74. l.
23. Berlász, i.m. 84. l.
24. Berlász Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményének kialakulása és sorsa*. = *Az OSZK Évkönyve*. 1970–1971. Bp. 1973. 132–133. l.
25. Berlász, *Jankovich Miklós ...* 167. l.
26. Berlász Jenő: *Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára*. = *Az OSZK Évkönyve*. 1963–1964. Bp. 1966. 258. l.
27. Berlász, *Horvát István ...* 258. l. – A három ég-, ill. földgömböt ma már nem tudjuk azonosítani.
28. Somkuti Gabriella: *A Széchényi Könyvtár gyarapodása 1848–1856*. = *Az OSZK Évkönyve*. 1967. Bp. 1969. 11. l.
29. Somkuti, i.m. 109. l.
30. Gulyás Pál: *Fejérpataky László*. = *Magyar Könyvszemle*. 1923. 8. l.
31. OSZK Irattár. 193/1924
32. A záradék szövege: "A sokszorosítás, vagy másolat alakjában való érvényesítés joga a m.kir. pénzügyminisztériumnak fenntartva."
33. OSZK Irattár. 393/1927
34. OSZK Irattár. 236/1926
35. A kataszteri térképek a Térképtárnak ma is igen jelentős, különösen helynév és településtörténeti kutatás számára jól használható csoportját képezik (3.099 községről összesen 68.116 egység). Gyűjtésüket azonban a Könyvtár 1971-ben beszüntette, minthogy azok a Földhivatalokban is fellelhetők.
36. OSZK Irattár. 251/1928
37. OSZK Irattár. 655/1929
38. OSZK Irattár. 48/1934
39. OSZK Irattár. 314/1929
40. OSZK Irattár. 489b/1929

41. OSZK Irattár. 248/1946
42. Magyar Könyvszemle. 1922. 222–223. l.
43. Lukinich Imre: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1924. évi állapotáról.* = *Magyar Könyvszemle.* 1925. 165. l., ill. Uő., *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1928. évi állapotáról.* = *Magyar Könyvszemle.* 1922. 110. l.
44. OSZK Irattár. 475/1928
45. OSZK Irattár. 67/1929, stb.
46. OSZK Irattár. 500/1931
47. A kötelezpéldányok számának 1937-től bekövetkezett erőteljes emelkedését bizonyára a világpolitikai helyzet alakulása, majd a háború idézhette elő, míg az 1944-ben beállott nagyfokú visszaesését az akkori hadihelyzet magyarázza. – Elképzelhető, hogy az 1940. évi gyarapodás esetében a kötelezpéldányok és az adományozottak számát felcserélték.
48. OSZK Irattár. 296/1941
49. OSZK Irattár. 168/1942
50. *Jelentés az OSZK 1941. évi működéséről* (a továbbiakban l.: Jelentés...). – Sajnos az itt közölt számok egyáltalában nem megbízhatóak, hiszen egyedül Széchényi Ferenc adományából 213 kézíratos térképpel rendelkezünk ma is.
51. OSZK Irattár. 9/1945
52. Somkuti, i.m. 10. l.
53. Ezért a "lelkes és odaadó" munkájáért utóbb, 1919. novemberében Melich János, a Könyvtár akkori igazgatója, meleg szavakkal mondott neki írásban köszönetet. – OSZK Irattár. 292/1919
54. *Magyar Könyvszemle.* 1925. 192. l.
55. OSZK Irattár. 190/1918
56. OSZK Irattár. 27/1918
57. OSZK Irattár. 155/1933, stb.
58. Haraszthy Gyula: *Az OSZK fejlesztésének irányelvei Fitz József főigazgatótsága idején (1934–1945).* = *Az OSZK Évkönyve.* 1982–83. Bp. 1984. 125. l.
59. OSZK Irattár. 122/1939
60. Németh Mária: *Aprónyomatványok az Országos Széchényi Könyvtárban (1918–1944).* = *Az OSZK Évkönyve.* 1984–85. Bp. 1992. 209–210., 225. l. – OSZK Irattár. 294/1935
61. *Jelentés ... 1934–35.* 9. l.
62. Nagy, i.m. 249. l.
63. OSZK Irattár. 122/1939
64. *Jelentés ... 1940.* 5. l.
65. *Jelentés ... 1940.* 11. l.
66. OSZK Irattár. 14/1945 – A Györke hatáskörébe tartozó gyűjtemények között szerepelnek a Zeneműtár és a Térképtár mellett a "Színlap és Plakátgyűjtemény, Gyászjelentés-gyűjtemény, Iskolai értesítőgyűjtemény" stb., mint egyenrangú egységek. Ez talán azt jelenti, hogy szervezetiileg összevonták őket a közös osztályvezető alá.
67. *Jelentés ... 1945.* 12. l.
68. OSZK Irattár. 254/1945
69. *Jelentés ... 1946.* 2. l.
70. *Jelentés ... 1934–35.* 3. l.
71. Németh, i.m. 228. l.
72. OSZK Irattár. 61/1936
73. *Jelentés ... 1936.* 2–3. l.
74. *Jelentés ... 1936.* 5. l.
75. *Jelentés ... 1939.* 1., 5. l.
76. Nagy, i.m. 249. l. – *Jelentés ... 1941.* 2. l.
77. *Jelentés ... 1941.* 20. l.
78. Németh, i.m. 230. l.
79. "Restauráltatott 21 db a Muzeális és Térképtárak részére." – *Jelentés ... 1942.* 7. l.
(Megjegyezhetjük, hogy térképek kasírozására már 1935-től is nyílt szerény lehetőség. = Németh, i.m. 230. l.)
80. *Jelentés ... 1942.* 7. l.; 1943. 5. l.; 1944. 2. l.; 1946. 17. l.

81. OSZK Irattár. 9/1945
82. OSZK Irattár. 14/1945
83. *Jelentés ... 1946.* 1. l.
84. Nagy, i.m. 249. l.
85. OSZK Irattár. 292/1919
86. OSZK Irattár. 1923. évi havi jelentések
87. OSZK Irattár. 155/1933, 60/1934
88. Az 1941. és 1942. évi jelentés is megemlékezik a dobozokban őrzött "régii cédulakatalógus"-ról.
89. *Jelentés ... 1937.* 8. l.; 1938. 6. l.
90. OSZK Irattár. 61/1936
91. OSZK Irattár. 122/1939
92. *Jelentés ... 1941.* 20. l. – Nagy Júlia az elkészülés idejét 1940-ben jelöli meg, lásd Nagy, i.m. 254. l.
93. *Magyar Könyvszemle.* 1942. 399–409. l.
94. *Jelentés ... 1940.* 11. l.
95. *Jelentés ... 1941.* 20. l.
96. *Jelentés ... 1942.* 9. l.
97. Nagy, i.m. 250. l.
98. *Jelentés ... 1946.* 14. l.
99. *Jelentés ... 1940.* 11. l.; 1941. 20. l.
100. Nagy Júlia: *Térképek. 1936–40.* Bp. 1942. OSZK. XVI., 204. l. (Az 1936–40. évkör magyar könyvésze.)
101. *Magyar Könyvszemle.* 1942. 399–409. l.
102. *Jelentés ... 1942.* 9. l.
103. Nagy Júlia: *A Magyarországon megjelent térképek jegyzéke. = Magyar Könyvészet 1941.* Bp. 1944. OSZK. 859–880. l. (Magyarország évi könyvésze 6.)
104. OSZK Irattár. 319/1923
105. OSZK Irattár. 490/1925
106. OSZK Irattár. 475/1927
107. Nagy, *Az Országos ...* 249. l.
108. *Jelentés ... 1941.* 20. l.; 1942. 9. l.
109. *Jelentés ... 1943.* 1. l.
110. OSZK Irattár. 904/1939
111. Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái. III.* Bp. 1894. 1018. l.
112. *Magyar Könyvszemle.* 1925. 192. l.
113. OSZK Irattár. 292/1919
114. Dezsényi Béla: *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején. = Az OSZK Évkönyve 1967.* Bp. 1969. 137. l.
115. OSZK Irattár. Havi jelentések, 1923
116. *Magyar Könyvszemle.* 1925. 192. l.
117. OSZK Irattár. 155/1933
118. *Jelentés ... 1934–35.* 9. l.; 1936. 6. l.; 1937. 8. l.; 1938. 6. l.; 1939. 5. l.
119. *Jelentés ... 1940.* 11. l.
120. *Jelentés ... 1941.* 20. l.
121. Nagy, *Az Országos ...* 250. l.
122. Fallenbüchl Zoltán szíves szóbeli közlése.
123. *Magyar Könyvszemle.* 1920–21. 135–136. l. – 1921-ben múzeumórré léptették elő. *Magyar Könyvszemle* 1922. 134. l. – A későbbi jelentések könyvtárnokként említik.
124. *Jelentés ... 1934–35.* 9. l.
125. OSZK Irattár. 181/1940 – 1941-ben könyvtári gyakornokká, majd még ugyanezen év december 30-ával könyvtári segédórré nevezték ki. Az ostromot követően – mint budai lakos – nem tudott Pestre, a Könyvtárba átjárni, így a Fitz főigazgató és az Országos Levéltár főigazgatója, Jánossy Dénes közötti megállapodás értelmében átmenetileg az utóbbi munkahelyen teljesített szolgálatot. – *Jelentés ... 1941.* 20. l.; OSZK Irattár. 58/1942, 32/1945
126. Lásd a 100. és 103. jegyzetet.

127. OSZK Irattár. 269/1941 – Főiskolai képesítésű gyakornokká a Minisztérium ekkor nem tudta kinevezni, de az 1942/43 költségvetési évre a Horthy Miklós ösztöndíjalapból 800 pengő ösztöndíjban részesült, és mint önkéntes munkaerő szolgált tovább. – OSZK Irattár. 269/1941, 238/1942
128. OSZK Irattár. 75/1944 – A háború után az igazolásának elhúzódnása miatt a szolgálatban való meghagyását illetően problémái támadtak, és azzal kapcsolatban még 1946 nyarán sem történt intézkedés. Ezért Varjas Béla könyvtárigazgató támogatásával a Független Kisgazda és Polgári Párt Országos Központjához fordult segítségért. Az ügy végül is kedvező elintézését nyert. – OSZK Irattár. 209/1946, 315/1946
129. OSZK Irattár. 14/1945
130. *Jelentés ... 1945. 12. 1.*
131. *Jelentés ... 1946. 2. 1.*
132. OSZK Irattár. 306/1945, 317/1945, 104/1946
133. OSZK Irattár. 237/1946
134. OSZK Irattár. 2/1933
135. OSZK Irattár. 60/1934, 68/1934
136. OSZK Irattár. 254/1945

**DIE GESCHICHTE DER KARTENSAMMLUNG DER UNGARISCHEN
SZÉCHÉNYI-NATIONALBIBLIOTHEK
(1802–1946)**

K. PATAY

Obzwar die Kartensammlung eine jener Sondersammlungen der Nationalbibliothek ist, die erst spät – nämlich 1939 – selbständig wurde, war ihr Grundstock Bestandteil der vom Stifter der Bibliothek Graf Ferenc Széchényi 1802 zur Verfügung gestellten reichen Sammlung. Die Sammlung konnte Mitte des 19. Jahrhunderts durch den Erwerb von drei Privatbibliotheken substantiell erweitert werden. Diese drei Sammlungen verfügten auch über beachtliche kartographische Bestände. Davon abgesehen – obzwar die Zustellung des Pflichtexemplars auch für Karten galt – wurde die Sammlung bis zum Ersten Weltkrieg – eine 1895 gekaufte Privatsammlung ausgenommen – nur sehr langsam erweitert. Um 1920 befaßte sich die Bibliotheksleitung allerdings mit dem Ausbau und der Profilerweiterung der Kartensammlung, in erster Linie durch den Erwerb von Katasterkarten. Eine entscheidende Veränderung wurde 1935 vollzogen, als die bis dahin in der Drucksammlung aufbewahrten Karten mit Kleindrucken in einer Sondersammlung untergebracht wurden. Letztendlich wurde 1939 die eigenständige Sammlung kartographischen Materials, die Kartensammlung, geschaffen. Zum Glück wurde der Bestand während des Zweiten Weltkrieges nur unwesentlich beschädigt.

Trotz obiger positiver organisatorischer Maßnahmen konnte die Sammlung wegen der schwierigen Unterbringung, infolge mehrfachen Umzuges, bedingt vom Krieg und dessen Folgen ihrer Bestimmung kaum gerecht werden. Erschwert wurde die Benutzung des Materials auch durch den Fakt, daß die Bibliothek im zweiten Drittel des 19. Jahrhunderts zur Materialaufarbeitung nach "Münchner" System übergang und kein gesonderter Kartenkatalog angefertigt wurde. Nur 1941, nachdem die Kartensammlung selbständig geworden ist, kam eine Titelordnung zustande. Dadurch konnte mit der wissenschaftlichen Aufarbeitung begonnen werden, die doch wegen des Krieges unterbrochen wurde. Aus Mangel an dieser war früher den Forschern das Material der Sammlung unbekannt, später aber gelangte sie wegen des Krieges unter Verschuß. So konnte die Kartensammlung – trotz des vom Anfang an auch international beträchtlichen Kartenbestandes – ihre populär- und fachwissenschaftliche Datenlieferungsaufgabe nicht durchführen, auf dem sie im kulturellen und wissenschaftlichen Leben des Landes berufen hätte sein sollen.